

Teória és praxis az információs korban

Az elmúlt években az információs társadalommal kapcsolatos elméletek lassú kiüresedésének lehettünk tanúi. Nem arról van szó, hogy elapadt az ezeket tápláló intellektuális muníció. Még ma is születnek friss és újszerű megközelítések, az információs társadalom fogalmát azonban túl sokan, túl sokféle és túl sokféle célra kezdték el használni, ami menthetetlenül kikezdte korábbi szerepét. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a szociológia is csak jelentős fáziskéséssel, az eredendő idegenkedés és szüklátóköriesség legyőzése után kezdett el behatóbban foglalkozni a témával. Ez a kezdeti bénultság azonban a mai napig érezteti hatását. Az információs társadalom elméleteiben, illetve a szociológia szerepfelfogásában bekövetkezett átrendeződés rövid felvázolását követően a tanulmány szerzői az idevágó elméletek olyan koncepciója mellett tesznek hitet, amely nem aspirál az önálló diszciplína rangjára, viszont a legkülönbözőbb tudományterületekből kiinduló kutatások számára közös nyelvet, problémafelvetést és szemléletet kínál.

Kulcsszavak: *információs társadalom, szociológia, narratívák*

Szerzői információ:

Dessewffy Tibor

Szociológus az ELTE Társadalomtudományi Karának docense. 1989-ben az ELTE-n jogi, majd egy évvel később szociológiai diplomát szerzett. Szociológusi doktori fokozatát az Amszterdami Egyetemen szerezte. 1998-ban a *New School for Social Research* vendégelőadója, majd 2001-ben az Edinburghi Egyetem Mellon ösztöndíjas kutatója volt. Tanulmányaival elnyerte a Pro Scientia és az Erdei Ferenc-díjat. A *World Internet Project* magyarországi szakmai vezetője, a Demos Magyarország elnöke, a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. Főbb érdeklődési területei: az információs társadalom elméletei, a posztmodernitás szociológiai következményei, a technológiai fejlődés kulturális hatásainak vizsgálata és a hétköznapi élet tudásszociológiája. Számos tudományos cikk, tanulmány és könyv szerzője. Fontosabb művei: *Kedélyes labirintus* (1997), *Iskola a hegyoldalon* (1999), *A kocka el van veszve* (2002), *Bevezetés a jelenbe* (2005).

Ságvári Bence

Szociológus az ITHAKA Kht. kutatási igazgatója és az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársa. 2001-ben szerzett szociológus diplomát az ELTE Társadalomtudományi Karán. 2002-óta ugyanott a Szociológia Doktori Iskola hallgatója, jelenleg disszertációját készíti. 2000-ben a University of Westminster, 2004-ben a bloomingtoni Indiana University ösztöndíjas kutatójaként dolgozott. A *World Internet Project* magyarországi kutatócsoportjának tagja. Kutatási területei közé tartozik az információs technológiák társadalmi-gazdasági hatásainak, továbbá az értékek és attitűdök, a kultúra gazdasági vonatkozásainak vizsgálata.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Dessewffy Tibor, Ságvári Bence. „Teória és praxis az információs korban”.

Információs Társadalom VII, 4. szám (2007): 86–96.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VII.2007.4.5>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence

Teória és praxis az információs korban

Bevezetés

Az információs társadalomról mint elméleti konstrukcióról gondolkozva két irányban is elindulhatunk. Figyelmünket irányíthatjuk egyrészt a kifejezetten az információs társadalommal foglalkozó elméletekre (az egyszerűség kedvéért nevezzük ezt a kört „ITE”-nek, amelyhez angolul talán az *Information Society Studies* kifejezés áll legközelebb), de vizsgálhatjuk az információs korszak társadalmaira vonatkozó különböző elméleteket is.

Már itt, rögtön a tanulmány elején elnézést kérünk az Olvasótól, ha ez, az első látásra talán kevésbé érthető különbségtétel egyszerű játéknak tűnne csupán a betűkkel és a szavakkal. Annál inkább nem szeretnénk próbára tenni a türelmét, mivel az információs társadalommal kapcsolatos irodalomban – tehát az előbb említett mindkét nagy irányzatban – túlságosan is gyakran találkozhatunk azzal a túlzottan konceptualizáló igyekezettel, amelynek eredménye sok esetben egészen egyedi és különös fogalmak megszületése, melyek sokszor azonban mindössze a szükségszerűen megjelenő logikai tisztázatlanságok elfedésére szolgálnak.

Feloldva a fenti különbségtételt, azaz elméleti kiindulópontunkat röviden meghatározva, írásunkban „ITE”-n azt az információs társadalommal foglalkozó, önálló tudományág rangjára aspiráló multidiszciplináris kutatási irányzatot értjük, amelynek ma már szerte a világon saját folyóiratai, publikációi és egyre inkább megszilárduló akadémiai struktúrája van. Ettől elkülönültek tekintjük azonban az információs társadalmak különböző mikro- és makroszintű kérdéseivel és részterületeivel egyaránt foglalkozó, ugyanakkor a korábbi állapotokhoz képest többé-kevésbé változatlan szerkezetben működő tudományterületeket.

Tanulmányunk célja, hogy röviden megkíséreljük az önálló ITE fejlődéstörténetének, illetve elsősorban a szociológián – mint klasszikus tudományon – belüli átrendeződéseknek a bemutatásával felvázolni ennek a komplex tudományos mezőnek a legfontosabb szerkezetváltozásait. Választott nézőpontunkhoz híven nem törekedtünk arra, hogy a témára vonatkozó közgazdaságtani, politikatudományi, antropológiai vagy éppen kultúrakutatási fejleményeket is számba vegyünk, tehát alapvetően a szociológia hagyományos keretein belül maradunk, ám gondolatmenetünkben – ahol ez elkerülhetetlen – ezeket is érintjük. Továbbá az is nyilvánvaló, hogy tanulmányunkban a szociológiai irodalomnak is csupán a legfontosabb mérföldköveit tudjuk megemlíteni.

A fogalom geneológiája

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért van ekkora jelentőségük az egyes elnevezéseknek? Valamely korszaknak, valamely társadalmi jelenségnek nevet, definíciót adni nem más, mint kiterjeszteni rá a „hatalmunkat”, bizonyos mértékben ellenőrzé-

sünk alá vonni azért, hogy létezőnek és igaznak tekintjük, és ami még ennél is fontosabb: ezt másokkal is el kívánjuk fogadtatni. Minden kellőképpen megalapozott s a köztudatba bevezetett elnevezés a gondolkodásmódunk, így a minket körülvevő valóság, végső soron pedig a jövő befolyásolására is alkalmas. Sőt, nem érdemes megfelekezni a tudomány szféráján belül rendelkezésre álló „szükség erőforrásokért” való küzdelemtől sem, ami az egyes diszciplínák önlegitimációjának megteremtéséről, prózaibb formában pedig a forrásszerző képességük biztosításáról szól. Különösen fontossá és izgalmassá vált ez napjainkban, amikor egyre több akadémiai indíttatású vállalkozóval, illetve vállalkozással találkozhatunk (elsősorban az USA-ban), akiknek értelemszerűen érdekük a saját fogalomrendszerük és elméletük kanonizálása. Ebben a folyamatban már gyakran keveredik a hagyományos akadémiai szféra, a tudományos ismeretterjesztés, a publicisztika, a marketing és a politikai tervezés eszköztára, amely – valljuk be – szintén megnehezíti a tisztánlátást.

Az elmúlt néhány évtizedben a társadalomtudományok területén az „új koral” kapcsolatos társadalmi-gazdasági változásokat leírni hivatott kifejezések burjánzásának és az ezek mögött meghúzódó, egymással vitázó vagy éppen egyetértő elméletek valószínű reneszánszának lehettünk tanúi. James Beniger 1986-ban megjelent könyvében nem kevesebb mint 75 olyan 1950 és 1985 között megjelent, akadémiai vagy széles körben ismert publikációban előforduló elnevezést gyűjtött össze, amelyek valamilyen módon a változó társadalmi környezetre reflektáltak (Beninger 1986, idézi Barney 2004).

Nyilvánvaló, hogy ezeknek az elnevezéseknek egy része egyértelmű ideológiai telítettségű, azaz többé-kevésbé a névadók által titkon vagy nyíltan áhított világot jelenítik meg (jó példa erre a felvilágosodás, vagy a tudástársadalom kifejezés), míg más esetekben ez az ambíció hiányzik, és inkább az objektív, mondjuk úgy értéksemleges, egyszerű leíró, strukturáló tartalom a meghatározó.

A korszakolással és kategorizálással foglalkozó, az elméletek és fogalmak „bábeli zűrzavarában” fogódzókat kereső összefoglaló munkák legnagyobb kihívása az, hogy milyen nagy, átfogó definíciók, ideológiai árnyalatok köré csoportosíthatók az elmúlt évtizedek változásainak verbális kifejezéseként mind sűrűbben felbukkanó elnevezések. Más szakemberek ez irányú tapasztalatait is alapul véve, jól használható felosztásnak tűnik a „posztindusztriális”, a „posztfordista” és az „információs” társadalmak fogalmi és elméleti irányzatai közötti különbségtétel. Nem kétséges, hogy ez csupán egy lehetséges felosztás, és helyet követelhetne magának a posztmodern és a globalizáció irodalma is, azonban a téma túlságosan is szerteágazó volta miatt ezeket most nem érintjük. Továbbá az is nyilvánvaló, hogy ezek az elméletek mind nézőpontjaik, mind pedig fogalomhasználatuk szempontjából végül is átfedésben vannak. Nem abban különböznek, hogy mit vesznek észre a minket körülvevő világ változásaiból, hanem abban, hogy milyen kereteket jelölnek ki, mit tartanak fontosnak vagy ok-okozati szempontból előbbre valóknak, vagyis megalkotóik milyen szemüveget vesznek fel vizsgálódásukhoz, és azok alapján milyen megállapításokat tesznek. Az alábbiakban csupán a legfontosabb elemeket kiemelve, röviden áttekintjük az említett három elméleti irányzat jellegzetességeit.

Posztindusztrializmus

A posztindusztriális elméletek értelemszerűen az ipari társadalom korszakának végéről és egy új – az első munkák megjelenésekor még nem ismert jövőbeli – rendszerbe való átmenetről szólnak. Fénykorukat az 1960-as és 1970-es évek jelentették. A szerzők jövőképe (a képzettség növekedése, csökkenő gazdasági egyenlőtlenségek, a technológiának a társadalom működését racionalizáló hatása) ekkor még többnyire könnyed optimizmusról árulkodott.¹ Látnunk kell azonban, hogy míg az ipari társadalom kialakulásával kapcsolatos klasszikus irodalom jól megfejthető néhány meghatározó társadalomtudós életművén keresztül, addig a posztindusztrializmus elméletei jóval több forrásból és általában nagyon különböző gyökerekből és indíttatásokból táplálkoznak (Ransome 1999).

Az 1980-as évekre azonban a posztindusztriális elméletek jelentős mértékben vesztettek népszerűségükből, mivel egyre több területen kezdtek kikristályosodni a gazdasági átalakulás meghatározó jellegzetességei, amelyek a korábbi elméletek megállapításait számos ponton kikezdehetővé tették. A legélesebben megfogalmazott kritikák az új gazdasági korszak beköszöntét kérdőjelezték meg, hiszen a hagyományos ipari termelés rendszere korántsem bomlott fel, és nem következett be a szolgáltató- és tudás-szektor dominanciájához vezető egyértelmű átmenet sem. Maga a kifejezés vált megkérdőjelezhetővé, hiszen ez már implicit formában eleve magában hordozta azt, hogy valamilyen „nem ipari” társadalmi berendezkedésről van szó. A posztindusztriális elméleteket így hamarosan az a vád érte, hogy inkább csak ideológiák, mint gazdasági realitásokon alapuló elgondolások (Woodward 1980, idézi. Barney 2004).

Posztfordizmus

A posztfordizmus mint elmélet – elnevezéséhez híven – a fordizmus utáni korszakról, a tömegtermelés és a tömegfogyasztás, illetve a mindezeket működésben tartó jóléti (beavatkozó) állam és a nagy szervezetekre jellemző intézményi struktúrák meghaladásáról szól.

A korai (azaz az 1960-as és 1970-es években megszületett) posztindusztrialista elméletek egyik hiányossága volt, hogy döntően a következményekről szólnak (pl. a munkaerő szerkezetének átrendeződése, szervezeti változások, újfajta racionalitás megjelenése stb.), ugyanakkor nem adtak választ arra a kérdésre, hogy mi is áll ezeknek a változásoknak a háttérében. A válasz ma már senkinek sem okozna gondot, hiszen nyilvánvaló, hogy a technológiai innováció folyamatáról van szó. Ennek a szempontnak a narratívák középpontjába való beemelése csak az 1980-as, 1990-es évektől vált meghatározóvá, részben a posztfordista elméletek segítségével (Ransome 1999). Ezeknek az elméleteknek központi eleme volt a társadalom különböző alrendszeriben megjelenő flexibilitás, illetve az ezt lehetővé tevő információs technológiák fontosságának a felis-

¹ Az alapvetően optimista attitűd mellett azonban már ekkor megjelentek a kritikus hangok is, amelyek éppen a túlzott racionalitásban és programozottságban rejlő veszélyekre hívták fel a figyelmet (pl. Touraine 1971, Marcuse 1964).

merése. Az Észak-Amerika és Európa gazdasági folyamataiban végbemenő változásokat az ázsiai (elsősorban a japán) gazdasági sikerek ösztönözték.

A posztfordizmusnak is éppen ez okozta azonban a „vesztét”: a fő kritika vele szemben az volt, hogy túlságosan is a gazdasági folyamatokra, azon belül is a termelési viszonyokra és a szervezeti működés mechanizmusaira koncentrált.

Információs társadalom

Bár az információs társadalom fogalma már az 1960-as évek első felében megjelent, térnyerése és felfutása egyértelműen az elmúlt két évtizedben következett be, nem utolsósorban az előbbiekből bemutatott „konkurens” fogalmak már említett problematikussága miatt.

Az információs társadalom önálló elméletének kialakulása együtt kellett járjon a nyilvánvalóan megjelenő kritikai attitűd háttérbe szorításával, majd feladásával, hiszen a széles körű elfogadottság feltétele volt az elmélet kellő mértékű „domesztikálódása”, és hogy világossá váljék, nem aspirál világmegváltó szerepre. Kétségtelen, hogy az „információs társadalom” kifejezés első hallásra nem hordozza magában azt a latens üzenetet, hogy valamely néven nevezett kor meghaladásáról, esetleg valami kevésbé kellemes jövő beköszöntéről van szó. Ehelyett jól illeszkedik a nyugati gondolkodás liberális hagyományaihoz, a haladásba vetett pozitivisták hit pedig egyben a helyét is kijelöli az ideológiai spektrum viszonylag biztonságos középvidékén.

Az ITE kritikussai többnyire a „folytonosság versus új korszak” szinte örök dilemmájából indultak ki. A leggyakoribb vissza-visszatérő és némiképpen „felforgató” kritikai észrevétel éppen az, hogy ez nem más, mint a fennálló rendszer, a gazdasági-technokrata elitek által uralt világ hegemoniájának fenntartására irányuló ideológia. Szelídebben fogalmazva: elismerve az infokommunikációs technológiák óriási mértékű fejlődését és társadalmi elterjedését, továbbra is megállja a helyét az a tétel, mely szerint ezek nem eredményeztek alapvető változásokat a társadalmi folyamatokban, így továbbra sem beszélhetünk a korábbtól radikálisan eltérő fejlődési irányokról. A technológia áthatja ugyan a gazdaság és a politika alrendszeit, az eszközök és a technikák megváltoznak ugyan, azonban az alapelvek, az uralkodó célok nem lépnek ki a korábbi kereteik közül. Végeredményben tehát nincsen szó a kapitalista ipari társadalom modelljének meghaladásáról (Kumar 2005, 58).

Könnyű belátni, hogy amennyiben az értelmezési síkok ideológiai karakterét hagyjuk eluralkodni, olyan turbulens vizekre evezünk, amelyek kiszámíthatatlanok és túlságosan is messzire sodornak bennünket.

A látszólagos felforgató, illetve a legitimáló ideológiai szerepből fakadó dilemmának a feloldása ugyanakkor nem túl nehéz feladat: az IT-elméleteket mint társadalomtudományi konstrukciókat, nem pedig mint ideológiát kell vizsgálnunk. Tudatában vagyunk természetesen annak, hogy aligha lehetséges bármely társadalomtudományos gondolatmenet precíz és steril elválasztása az ideológiai vonatkozásoktól és következményektől, azt azonban kijelenthetjük, hogy az IT-elméletek, mint alább láthatjuk, valós folyamatokra és változásokra reflektálnak.

Az IT-elméletek tudományos legitimációjának aligha megkerülhető sajátossága, hogy megfogalmazásuk nem a hagyományos szociológián (és részben nem is a klasszikus tudományos szférán) belül történt. A diskurzuson belül, annak kialakulásában elsősorban olyan művek voltak meghatározók, amelyeknek a hagyományos akadémiai szférában kétségtelenül kisebb a presztízsük. Bár Fritz Machlup úttörő jellegű közgazdasági munkája (Machlup 1962) komoly elismertséget szerzett, aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „business guru” Peter Drucker és a futrológiával foglalkozó Toffler házaspár munkái jóval nagyobb közönséghez értek el, aminek következtében mindhárman megkerülhetetlen szereplőivé váltak az ITE genezisének, bár megjegyzendő, hogy magát a kifejezést ők még nem használták² (Drucker 1969; Toffler 1970). Mint ismeretes, az információs társadalom kifejezés első használata (*Joho Shakai*) japán kutatók nevéhez köthető (lásd Z. Karvalics 2007; Barney 2005, 7).

Talán az sem volt véletlen, hogy az 1970-es években a lehető legnagyobb hatású mű szerzője, Daniel Bell is kívülről, az újságírás területéről érkezett az „új kor” teoretikusainak mezőnyébe. A posztindusztriális társadalom eljövételéről szóló könyve hosszú évtizedekig megkerülhetetlen volt, és sokan ma is ezt tekintik annak az elméleti „kályhának”, ahonnan el lehet indulni (Bell 1999). Az, hogy könyvét itt említjük, jól jelzi, hogy az elméletek és szerzők irányzatok szerinti „vegytiszta” csoportosítása nem lehetséges.

Míg az 1960-as években megjelent munkák inkább pozitív izgalommal, eufórikusan nyilatkoztak a jövőről (bár Toffler az általa szuperindusztriálisnak nevezett társadalmak negatív hatásait is elemezte), addig a következő évtizedben már felbukkantak azok a kritikai megközelítések, amelyek súlyos társadalmi feszültségeket és konfliktusokat is előrevetítettek.

Itt érdemes megállni egy pillanatra és felfigyelni arra a fogalmi gazdagságra, amely már ezekből az első munkákból is körvonalazódik: ekkor születtek meg a tudásipar, a tudásalapú gazdaság, a tudásszektor fogalmi. Vagyis az IT-elméletek már megszületésük pillanatában fragmentáltak és implicitek voltak. Fragmentáltak, mert a társadalmi jelenségek egy-egy csoportjára vonatkoztak csak (ez persze értékmentes állítás), illetve implicitek abban az értelemben, hogy más és más fogalmakat használtak ugyanannak a jelenségnek – ti. az információs társadalomnak – a leírására. Az ITE-kanon konstrukciója ezért visszamenőleges és kezdetben képlékeny: különböző helyekről kellett összeszedni a releváns elméleteket, fogalmakat, és ez a sokszínűség (olykor bizonytalanság) még a mai napig érezteti hatását.

Ugyan a kommunikációs technológiák fejlődése már az 1960-as évektől kezdődően töretlen volt, nem kétséges, hogy a legnagyobb hatású és leglátványosabb változásoknak inkább csak az 1980-as évek második, illetve az 1990-es évek első felétől lehettünk tanúi. A számítástechnika széles körű – immár a háztartásokat is érintő – elterjedése, az internet (e-mail, WWW) és a mobiltelefonok villámgyors karrierje ugyanakkor az ITE részleges átalakulását is magával hozta. Megjelentek azok a leegyszerűsítő és a korábbi jelentéstartományánál jóval szegényesebb meghatározások, amelyek az információs társadalmat egy alapvetően technológiaközpontú, a távközlés és a

² Toffler könyve egy 1970-ben a *Playboy*-ban megjelent cikkének a továbbgondolásaként jött létre. Az akadémia világán kívüli népszerűségét jól jelzi, hogy több mint 6 millió példányban kelt el.

számítástechnika eszközeire visszavezetett fogalomként definiálták, kimondva-kimondatlanul visszalépvé az elmélet korábbi, paradigmaticus és holisztikus felfogásából. Sőt, ismét megjelent a régi-új rivális, a tudástársadalom is, amely ekkor már többé-kevésbé mint az információs társadalmat felváltó, következő fejlődési szakaszaként határozta meg önmagát (Z. Karvalics 2007).

Z. Karvalics László egy friss tanulmányában az információs társadalom narratívájának három egymásra épülő szintjét vázolja fel (Z. Karvalics 2007). Ezek között a különbség aszerint definiálható, hogy milyen absztrakciós szintből indulnak ki, és a vizsgált jelenségeket milyen mértékű komplexitásban próbálják megragadni. Az első nagy csoportba azok a „nagy narratívák” tartoznak, amelyek a makroszintű civilizációelméletek legátfogóbb perspektíváját alkalmazzák.³ Nem kevesebbre, mint a társadalmi működés alapmechanizmusainak elemzésére vállalkoznak, arra törekedve, hogy a bekövetkezett – általuk világtörténeti korszakváltásként felfogott – folyamatokat egységes elméleti keretben határozzák meg.

E legmagasabb absztrakciós szint alatt találjuk azokat a „kis narratívákat”, amelyek nem kívánnak az előzőekhez hasonló univerzális, holisztikus diagnózisokkal szolgálni, viszont az absztrakció magas szintjén foglalkoznak az egyes társadalmi alrendszerrel (a gazdaság, a média, a társas viszonyok, a politika stb.) átalakulásának kérdéseivel. Ennek az elemzési szintnek megkerülhetetlen klasszikus műve Manuel Castells háromkötetes munkája (Castells 1996, 2000, 2003).

És végül érdemes megemlíteni azokat az alapvetően gyakorlatias és problémaorientált – „mini narratívákként” definiálható – megközelítéseket is, amelyek az absztrakció szempontjából az ITE legalsó szintjét képviselik. Itt nem minőségi stigmáról van szó természetesen, hanem a politika és a gazdaság legkülönbözőbb területein felmerülő konkrét igényekre, a *mit* és a *hogyan* kérdéseire adott praktikus, de mikroszinten maradó, ám elméleti megalapozottságot sem feltétlenül nélkülöző válaszokról.

Szociológia Csipkerózsika-álomban

A tudományos mező dinamikájának a fentiekben bemutatott rövid áttekintését vizsgálva szembeötlő, hogy a szociológia – mint az egyik legfőbb „érintett” – milyen sokáig nem tudott komoly szerepet játszani az információs társadalmat elemző kutatásokban. Másképpen fogalmazva, az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan pozíciót vesztett a társadalmi valóságot magyarázó narratívák összességén belül. Itt és most természetesen elsősorban a *mainstream* nyugat-európai és észak-amerikai szociológiára utalunk, hiszen a szocialista országok esetében a tudományág funkciója ettől eltérő volt. Ennek az azóta is tartó (bár kétségtelenül néhány jelentős, ám összességében elszigetelt hatású teljesítményt felmutatni képes) intellektuális bénultságnak a hatása mind a mai napig érezhető.

Vegyük csak például Bell említett könyvét. Azt nem állíthatjuk, hogy a tudományon belül iskolaalapító lett volna, azonban Bell munkáját nagyrészt értetlenség és idegenkedés fogadta a professzionális szociológián belül. A szociológiát ezek alapján vádol-

³ Z. Karvalics elsősorban is Tadao Umesao, Marshall McLuhan és Alvin Toffler munkáit említi.

hatjuk valamiféle csőlátással, vagy – ha megengedőbben akarunk fogalmazni – akkor annyi történt, hogy a saját problématérképe, módszertani előfeltevései és fogalmi keretei által meghatározott tudomány nagyjából az 1980-as évek közepéig-végéig nem fordított különösebb energiákat ennek az új, kialakulóban lévő valóságnak a megértésére.

Természetesen nem azt állítjuk, hogy a szociológusok teljességgel érzéketlenek voltak a társadalmi változások észlelésében, de ezeket kezdetben (az 1970-es és 1980-as években) elsősorban a saját kutatási területeiken definiálták, nem igazán lépve ki a már említett „mini narratívák” szférájából. Ilyennek tekinthetjük például John Urry és Scott Lash összegző munkáját, amelyben munkaszociológiai kutatásaik alapján a szervezett kapitalizmus végét, illetve már a gazdasági mező új szerveződési elveit vázolták fel (Lash–Urry 1988). Egy olyan rendszerét, amelyben – nem utolsósorban az egyre jobban integrálódó világpiac következtében – a gazdasági változások társadalmi vonatkozásaira koncentrálnak flexibilis szervezeti formák, a korábbi egységes osztályszerkezet helyett fragmentált társadalmi struktúra és az ebből létrejövő új értékek és társadalmi mozgalmak jelennek meg.

Útkeresés

Az egyes részterületeken megfogalmazódott felismerések a kilencvenes évek elején – nem utolsósorban a szocialista politikai rendszerek összeomlása által is inspirálva – lökést adtak azoknak az elsősorban európai vállalkozásoknak, amelyek elméleti szinten is megpróbálták összegezni az új korszak sajátosságait. Itt csak három nagy jelentőségű és időtálló életműre utalunk. Olyan jelentős intellektuális teljesítményekre, amelyek egy időben, ám különböző irányokból közelítve irányultak a modernitás új szakaszának megértésére és konceptualizálására. Zygmunt Baumann, Ulrich Beck és Anthony Giddens elsősorban a kora kilencvenes években írt munkáira gondolunk (Baumann 1989, 1991, 1992; Beck 1988, 1992; Giddens 1990, 1991, 1992; Beck – Giddens – Lash 1994).

Megítélésünk szerint ezek az írárok azért nem váltak később az IT-kánon részévé, mert a technológia által indukált társadalmi változások felismerése, illetve ezek közép-pontba állítása nem kapott bennük kiemelt szerepet. Talán ez alól csak Beck kockázattársadalom teóriája tekinthető kivételnek, ebben azonban a technológia elsősorban mint az ellenőrizhetetlen kockázatokat elszabadító erő jelenik meg – így jóval nagyobb hatást volt képes elérni a különböző környezetvédő és zöld elméletekben, mint a társadalomtudományos IT-irodalomban.

A kilencvenes évek végének kiemelkedő munkája, Manuel Castells trilógiája azonban már nemcsak a szociológián, hanem az IT-irodalmon belül is megkerülhetlenné vált, mintegy hidat képezve a bevezetőben említett két vizsgálódási területünk, az ITE és a hagyományos szociológia között. Mivel Castells munkája már magyarul is elérhető, illetve számos kiváló hazai recenzió is született, most csak néhány, az IT-kánonba való bekerülés szempontjából fontos elemet emelnénk ki.⁴

⁴ A Castells-recenziókhöz többek között lásd Nyíri (1999), Pintér (é. n.), Dessewffy (2004).

Egyrészt miközben Castells elutasítja a technológiai determinizmust a társadalmi változások magyarázatában, a technológiai innovációkból, konkrétan az információs és kommunikációs technológiákból indul ki, és ebből bontja ki, majd vezeti le az információ korának elméletét. Másrészt olyan tematikus panorámát nyújt, amely lehetővé teszi, hogy az egyes részterületek művelői saját kutatásaikat is tágabb kontextusba helyezték, és más területekhez is könnyedén hozzákapcsolják, így segítve az egységes fogalmi és elméleti ernyő alá való behúzódnást. Harmadrészt a részben Castells életútjából fakadó multikulturális látásmód is nagyban hozzájárul a mű elfogadottságához. Esetünkben ez nemcsak annyit jelent, hogy Castells leírásaiban és elemzéseiben az „amerikai” és a „nyugati” szempontok mellett hangsúlyosan vannak jelen más – a „mainstream” irodalomból sokszor kimaradó – megközelítések is, hanem a technológia változások hatásainak értelmezésekor Castells az európai, japán és orosz társadalmi közeg és kultúra sajátosságait sem hagyja figyelmen kívül. Végül, különös módon, Castells legellentmondásosabb és leghomályosabb fogalmai – az „időtlen idő” (*timeless time*) és az „áramlások tere” (*the space of flows*) – is megkönnyítették a kapcsolódást a futurológia és a posztmodern elméletek által bevezetett, gyakran obskúr fogalmakhoz. Ugyanez elmondható az egyik alaptételéről is, mely szerint „a hálózatok alkotják az új társadalmi morfológiát”. Castells elmélete összességében azonban leginkább arra adott lehetőséget, hogy a szociológusok következő generációi egy nagy, sok kapcsolódási és vitapontot kínáló elmélethez képest fogalmazzák meg saját álláspontjaikat.

Érdemes jelezniük, hogy egyidejűleg a társadalomtudományok maguk sem voltak mentesek az információs kor egyik jellemző folyamatától, a hagyományos struktúrák széttöredezésétől. Ha csak a néhány évtizeddel ezelőtti állapotokat vesszük alapul, már akkor is szembeötlő, hogy a társadalomtudományok mai tájképe milyen jelentős átrendeződést mutat. Új diszciplínák megjelenésének és intézményesülésének vagyunk szemtanúi és egyben résztvevői. Ma egyetemi folyosókon sétálva az új tanszékek elnevezései között ilyeneket találhatunk: „kultúrakutatás”, „feminizmus” vagy éppen „nemzetközi kapcsolatok”.

Témánk szempontjából szintén nagy jelentőségű egy másik, azonban még korántsem ennyire előrehaladott fejlemény: egyre hangsúlyozottabban fogalmazódik meg a természettudományok és a társadalomtudományok hagyományos elhatárolását kikezdő és feloldó, érintkezési pontokat kereső együttműködésen alapuló interdiszciplináris kutatások szükségessége. Ilyen ígéretes irányzatnak tűnik például a tudomány- és technikakutatás (*science and technology studies, STS*) területe, ahol különböző megközelítések izgalmas interakciójának lehetünk szemtanúi. Miről is van szó? Röviden arról, hogy mind a tudomány, mind pedig a technika fejlődése szükségképpen beágyazott a tágabb történeti, politikai és kulturális környezetbe. Így az itt zajló folyamatok csak e kontextusok figyelembevételével érthetők meg. Hiszen a technikai és a társadalmi szféra egymástól nem elválasztható, bár ezek különélését még ma is sok társadalomkutató, illetve elméleti irányzat véli adottnak (Dessewffy–Ságvári 2006; Király 2005).

Mit hozhat a jövő?

Az elmúlt években minden kétséget kizáróan az információs társadalommal kapcsolatos elméletek lassú kiüresedésének lehettünk szemtanúi. Nem arról van szó, hogy elapadt az ezeket tápláló intellektuális muníció, talán még ma is születnek friss és újszerű megközelítések. Az információs társadalom fogalmát azonban túl sokan, túl sokféle és túl sokféle célra kezdték el használni, ami menthetetlenül kikezde korábbi szerepét.

Hogyan látjuk mindezek után az ITE jövőjét? Az elméleteken belül, analitikus célból érdemes megkülönböztetni két alapvető irányzatot: egy gyenge és egy erős értelmezést. Az ITE gyenge verziója olyan *ad hoc* platform, ahol a különböző háttérű kutatókat közös témák hozzák össze, interdiszciplináris párbeszéd keretében. Ennek az irányznak a jövőjét illetően kellőképpen optimisták lehetünk, hiszen kétségtelen, hogy intellektuálisan nagy szükség van rá.

Ezzel szemben a másik, általunk erősnek nevezett verzióra, amely önálló diszciplína megteremtését tűzi ki célként, saját kánonnal és intézményekkel, véleményünk szerint már jóval aggályosabb jövő vár. Leginkább azért, mert – képletesen szólva – maga az információs társadalom sem elkülönült kontinens, nem független entitás. Ezt könnyű belátnunk, hiszen ha nem így volna, akkor bizony léteznie kellene a társadalmi jelenségek olyan csoportjának is, amely kívül esik az információs társadalmon. Ez azonban ellentmondani látszik az elmélet alapvető logikájának. És itt megint csak arra kérjük az olvasót, hogy vegye észre, mindez nem egyszerű játék a szavakkal.

Csupán egy példa. Vegyük akár az információs társadalom olyan tipikus szakterületeit, mint az e-kormányzat vagy éppen az e-demokrácia. Nagyon hamar beláthatjuk, hogy az ilyen és ehhez hasonló „e-projektek” sorsát döntően meghatározzák a „nem e” tényezők. Nota bene, az ITE Castells műveit kanonizálni szándékozó kutatói gyakran megfélemlenek arról, hogy Castells szerint az identitás – valójában a kultúra – az, ami meghatározza az információs társadalom kialakulásának mikéntjét, nem pedig fordítva (lásd pl. Castells–Himanen 2002).

Megítélésünk szerint tehát technológiailag tájékozott és inspirált társadalomtudományra van szükség, nem pedig nehezen áttekinthető, a közös nyelv és fogalomkészlet megteremtése szempontjából túl sok és – ma már beláthatjuk – meddő energiákat pazarló, univerzális ITE-kánont célul kitűző kutatásra.

Egy tudományterület intézményesülését nem pusztán az abban résztvevők szándékai határozzák meg. Az ITE gyenge verziójának pozícióit ez a tágabb kontextus is erősíti, ugyanis az információs társadalom addig maradhat meg magyarázó metaforának és akár a gyenge program szerint alkalmazható csoportképző erőnek, amíg az információs, késő modern (vagy nevezzük bárhogyan) korszak többi metaforájánál nagyobb eséllyel kínál magyarázatokat a jelenségekre. Ez a metaforák közötti harc nem éteri tisztaságú. A divat logikáját követve egy idő után az újszerű, a szokatlan mindig előnyben van a már megszokotthoz és bevethez képest. Az információs társadalom addig marad majd meg metaforaként, narratívaképző erőként, amíg izgalmas intellektuális teljesítményekkel igazolja használatát. E tekintetben egy nyitott végű történet szereplői és nézői vagyunk...

Irodalom

- Barney, Darin 2004. *The Network Society*. Cambridge (UK), Polity Press.
- Baumann, Zygmunt 1989. *Modernity and The Holocaust*. Ithaca (NY), Cornell University Press.
- Baumann, Zygmunt 1989. *Modernity and Ambivalence*. Ithaca (NY), Cornell University Press.
- Baumann, Zygmunt 1992. *Intimations of Postmodernity*. London – New York, Routledge.
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge (UK), Polity.
- Beck, Ulrich 1988. *Risikogesellschaft - Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. Magyarul: Beck, Ulrich 2003. *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Bell, Daniel 1999 [1973]. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.
- Beniger, James 1986. *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge (MA), Harvard University Press. Magyar nyelvű kiadása: Beniger, James R. 2004. *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Fordította Rohonyi András. Budapest, Gondolat Kiadó. /Információs Társadalom Klasszikusai./
- Castells, Manuel 2000 [1998]. *The End of Millenium*. Oxford, Blackwell.
- Castells, Manuel – Himanen, Pekka 2002. *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford, Oxford University Press.
- Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell. Magyar nyelvű kiadás: Castells, Manuel 2005. *A hálózati társadalom kialakulása*. Fordította Rohonyi András. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Castells, Manuel 2003 [1997]. *The Power of Identity*. Oxford, Blackwell. Magyar nyelvű kiadás: Castells, Manuel 2006. *Az identitás hatalma*. Fordította Rohonyi András, Berényi Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Dessewffy Tibor 2004. *Bevezetés a jelenbe. Az információs kor szociológiája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Dessewffy Tibor – Ságvári Bence 2006. Indikátor fetisizmus, avagy az elgörbült métererrúd. In: *Információs Társadalom*, 2006/3, 29–39.
- Drucker, Peter 1969. *The Age of Discontinuity*. London, Heinemann.
- Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge (UK), Polity.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge (UK), Polity.
- Giddens, Anthony 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge (UK), Polity.
- Király Gábor 2005. Hovatovább STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. In: *Replika*, 51–52, 2005. november, 25–56.
- Kumar, Krishan 2005. *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Oxford, Blackwell.
- Lash, Scott – Urry, John 1988. *The End of Organized Capitalism*. Madison (WI), University of Wisconsin Press.
- Machlup, Fritz 1962. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton (NJ), Princeton University Press.
- Marcuse, Herbert 1964. *One-Dimensional Man*. Boston, Beacon Press.
- Nyíri, Kristóf 1999. Castells: The Information Age. Könyvismertetés. In: *Replika*, 36, 1999. június. 157–181.
- Pintér, Róbert 2000. A globális információs társadalom: Castells – The Information Age. In: *Jel-Kép*, 2000/3, 11–26.

- Ransome, Paul 1999. *Sociology and the Future of Work*. Aldershot, Ashgate.
- Toffler, Alvin 1970. *Future Shock*. New York, Random House.
- Touraine, Alain 1971. *The Post-Industrial Society; Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York, Random House.
- Woodward, Kathleen 1980. *The Myths of Information: Technology and Post-Industrial Culture*. London, Routledge.
- Z. Karvalics László 2007. Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In: Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Budapest, Gondolat – Új Mandátum.